

Η ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗ CLARIFICATION (ΔΙΑΣΑΦΗΣΙΣ) ΕΠΑΝΑΒΕΒΑΙΩΝΕΙ ΤΟ FILIOQUE

Στό περιοδικό «Ἐκκλησία» δημοσιεύεται ἄρθρο τοῦ Θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Φαναρίου κ. Ἀγαθαγγέλου, στό ὁποῖο ἐκτίθενται οἱ βασικές θέσεις ἑνός κειμένου πού ἐξεδόθη ἀπό τό *Ποντιφικικό Συμβούλιο γιά τήν ἐνότητα τῶν Χριστιανῶν* μέ τόν τίτλο *Clarification (Διασάφησης)* τήν 13η Σεπτεμβρίου 1995. Κατά τόν Θεοφιλέστατο, ἡ *Διασάφησης* παρουσιάζει «μία νέα προοπτική γιά μία νέα συγκλίνουσα προσέγγιση τοῦ σοβαροῦ αὐτοῦ θεολογικοῦ ζητήματος [τοῦ Filioque] γιά τίς σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν [Ἵορθόδοξου καί Ρωμαιοκαθολικῆς]»¹.

Οἱ θέσεις τοῦ κειμένου αὐτοῦ θεωροῦνται ἀπό τόν Θεοφιλέστατο ὡς ἕνα θετικό βῆμα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς πλευρᾶς πρὸς τήν Ἵορθόδοξη διδασκαλία περὶ τῆς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Μάλιστα ἐκτιμᾶται ὅτι τήν ἄποψι αὐτή συμερίζονται ἀκόμη καί οἱ ἐπικριταί τῆς *Διασαφήσεως*, ὅπως π.χ. ὁ καθηγητής J.-Cl. Larchet, ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσε κριτική τοῦ κειμένου τῆς *Διασαφήσεως* στό περιοδικό *Le Messager Orthodoxe*, N° 129, II-1997, μέ τίτλο: *La Question du «Filioque»*.

Κατωτέρω παρουσιάζουμε τά κυριώτερα σημεῖα τῆς κριτικῆς τοῦ κ. Larchet, ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύει ὅτι ἡ *Διασάφησης*, παρὰ τήν φαινομενική της προσέγγισι πρὸς τήν Ἵορθόδοξη διδασκαλία, δέν ἀφίσταται ἀπό τήν παραδοσιακή Ρωμαιοκαθολική διδασκαλία τοῦ Filioque.

Κατ' ἀρχήν ὁ κ. Larchet ἀποκαλύπτει ὅτι, ἂν καί ἡ τοποθέτησις τῆς *Διασαφήσεως* παρουσιάζεται ὡς μία νέα προσέγγισις τοῦ ζητήματος τοῦ Filioque, στήν πραγματικότητα δέν εἶναι καί τόσο νέα, ἐφ' ὅσον συνίσταται ἀπό σύνθεσι σειρᾶς ἄρθρων τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ θεολόγου J.-M. Garrigues, τό πρῶτο ἐκ τῶν ὁποίων ἐδημοσιεύθη πρὸ 25 ἐτῶν στό περιοδικό *Contacts*.

Ἐν συνεχείᾳ παραδέχεται ὅτι ἡ *Διασάφησης* «κάνει μία ἀδιαμφισβήτητη προσπάθεια νά ἀναδείξῃ ὅτι ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία ἀναγνωρίζει ἐκεῖνο, τό ὁποῖο ἡ Ἵορθόδοξη Ἐκκλησία θεωρεῖ ὡς ἀμετάβλητη

¹ Περ. ΕΚΚΛΗΣΙΑ, ἔτος ΠΓ', τεύχ. 9, Ὀκτώβριος 2006, Ἀθήναι, σελ. 744.

ἀρχή τῆς πίστεώς της, ἤτοι τό γεγονός, ὅτι ὁ Πατήρ εἶναι στήν Ἁγία Τριάδα ἡ μόνη αἰτία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος...»².

Ἡ Διασάφησης ἐπιχειρεῖ νά πείση τούς Ὁρθοδόξους ὅτι τό Filioque ἀποτελεῖ μία διαφορετική προσέγγισι τοῦ ζητήματος τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ισότιμη καί συμπληρωματική πρός τήν προσέγγισι τῶν Ὁρθοδόξων. Βέβαια «τά πλέον προφανῆ σημεῖα τῆς λατινικῆς διδασκαλίας (ὅπως ἡ διακήρυξις ὅτι τό Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ “ὡς ἐκ μιᾶς ἀρχῆς”, ἢ ὅτι ὁ Πατήρ καί ὁ Υἱός ἀποτελοῦν τήν αἰτία τῆς ὑποστάσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος) φαίνονται νά ἔχουν ἀποσυρθῆ [ἀπό τήν Διασάφησης]. Ἡ Διασάφησης προσπαθεῖ νά νιοθετήσῃ μία προοπτική περισσότερο περσοναλιστική καί λιγώτερο οὐσιοκρατική»³. Παρά τήν διαφορετική ὁμως ὀρολογία δέν ἐπιτυγχάνει νά ἀποδεσμευθῆ ἀπό τίς προϋποθέσεις πού ἔχει καί ἡ κλασική διδασκαλία τοῦ Filioque, δηλαδή ἀπό τήν σύγχυσι τῶν ὑποστατικῶν μέ τά φυσικά ἰδιώματα τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, τήν σύγχυσι τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων Αὐτῶν μεταξύ των, τήν ταύτισι οὐσίας καί ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, καί τέλος τήν σύγχυσι θεολογίας καί οἰκονομίας.

Ἀναλυτικώτερα ὁ κ. Larchet στοιχειοθετεῖ τά ἀνωτέρω ὡς ἐξῆς:

Κατά τήν Διασάφησης, «ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία ἀναγνωρίζει τήν συνοδική οἰκουμενική ἀξία, κανονική καί ἀναντίρρητο, τοῦ συμβόλου πού ὁμολογήθηκε στά ἑλληνικά στήν Κωνσταντινούπολι τό 381 ἀπό τήν Β΄ οἰκουμενική σύνοδο, ὡς ἔκφρασι τῆς μοναδικῆς κοινῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας καί ὄλων τῶν χριστιανῶν... Ὁ Πατήρ ὁ μόνος εἶναι ἀρχή ἀναρχος τῶν δύο ἄλλων τριαδικῶν προσώπων, ἡ μοναδική πηγὴ τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος... Τό Ἅγιο Πνεῦμα ἔχει λοιπόν τήν ἀρχή του μόνον ἀπό τόν Πατέρα κυρίως, ἰδίως καί ἀμέσως (Le Saint-Esprit tire donc son origine du Père seul de manière principale propre et immédiate)...»⁴. Τήν διακήρυξι αὐτή ἔσπευσαν νά χαιρετίσουν μέ ἐνθουσιασμό πολλοί Ὁρθόδοξοι θεολόγοι. Ὅμως, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ κ. Larchet, ἡ διαβεβαίωσις τῆς Διασαφήσεως ὅτι «τό Ἅγιο Πνεῦμα ἔχει τήν ἀρχή του μόνον ἀπό τόν Πατέρα κυρίως, ἰδίως καί ἀμέσως» δέν ἀποκλείει σέ ἓνα Ρωμαιοκα-

² J. Cl. Larchet, *Le Messager Orthodoxe*, N° 129, II 1997: La Question du «Filioque», σελ. 7. (Ἡ μετάφρασις δική μας).

³ Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 54.

⁴ Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 7.

θολικό αναγνώστη νά έννοη μέ τόν ὄρο «κυρίως» ὅτι τό Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀπό τόν Πατέρα «κυρίως» («principaliter») καί ἀπό τόν Πατέρα καί τόν Υἱό «ἀπό κοινοῦ» («communiter»), τοῦ Υἱοῦ θεωρουμένου ὡς «ἀρχῆς ἐκ τῆς ἀρχῆς» κατά τήν ὑπαρκτική πρόοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καί τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ θεωρουμένων ὄχι ὡς δύο ἀρχῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀλλά ὡς «μιάς μόνον ἀρχῆς», συμφώνως πρὸς τήν ἀπορριφθεῖσα ἀπό τοὺς Ὁρθοδόξους σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (1439). Ὁμοίως μέ τόν ὄρο «ἀμέσως» δέν τοῦ ἀποκλείει νά έννοη ὅτι τό Ἅγιο Πνεῦμα προέρχεται καί ἀπό τόν Υἱό «ἐμμέσως» («procède du Fils d' une manière 'médiate'»)⁵.

Ἡ *Διασάφησι* διαχωρίζει ἀνεπιτρέπτως τήν αἰδίο ἐκπόρευσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατά τήν ὑπόστασί Του (ekporèse selon la personne) ἀπό τήν πρόοδό Του κατά τήν οὐσία Του (procession selon la nature). Συγχρόνως κατασκευάζει τήν θεωρία ὅτι ἡ διαφωνία Ὁρθοδόξων καί Λατίνων ὀφείλεται σέ ἀπλή γλωσσική παρανόησι. Δηλαδή ὅτι τό «ἐκπορεύεσθαι» τῶν Ὁρθοδόξων καί τό «procedere» τῶν Λατίνων δέν ἀντιτίθενται μεταξύ των ἀλλά ἀναφέρονται σέ δύο διαφορετικές συμπληρωματικές ὀψεις τοῦ αὐτοῦ τριαδικοῦ μυστηρίου. Ἔτσι, τό ἑλληνικό «ἐκπορεύεσθαι», πού ἀπαντᾶται κατά τήν *Διασάφησι* στήν παράδοσι τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, ἀναφέρεται στήν ἐκ μόνου τοῦ Πατρός αἰδίο πρόοδο τῆς ὑποστάσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐνῶ τό λατινικό «procedere», πού ἀπαντᾶται σέ μία κατά τήν *Διασάφησι* συμπληρωματική τῆς προηγουμένης κοινή παράδοσι τῶν Ἀλεξανδρινῶν καί Λατίνων Πατέρων καί ἀντιστοιχεῖ στό «προϊέναι» τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, ἀναφέρεται στό ὅτι «ἡ θεία φύσις κοινωνεῖται στό Ἅγιο Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ ἐν τῇ ὁμοουσίῳ κοινωνία των (la communication de la divinité au Saint-Esprit à partir du Père et du Fils dans leur communion consubstantielle)»⁶. Ὅμως τήν ἄποψι αὕτη δέν συμερίζονται οἱ ἅγιοι Πατέρες. «Οἱ Ἑλληνες Πατέρες οὐδόλως διεχώρισαν τήν πρόοδο ἢ ἐκπόρευσι κατά τήν οὐσία ἀπό τήν ἐκπόρευσι ἢ πρόοδο κατά τήν ὑπόστασι, ὅπως καί ὄλοι οἱ Λατῖνοι Πατέρες δέν διεχώρισαν τήν πρόοδο κατά τήν οὐσία ἀπό τήν πρόοδο κατά τήν ὑπόστασι»⁷. «Ὅταν οἱ Πατέρες λέγουν ὅτι τό Ἅγιο

⁵ Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 9.

⁶ Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 13.

⁷ Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 23.

Πνεῦμα ἔχει ἐκ τοῦ Πατρὸς τὴν προσωπική του ὑπαρξί, δὲν ἐννοοῦν μὲ αὐτό ὅτι ἔχει μόνον τὴν ὑπόστασί του, ἀλλὰ ὅτι ὑφίσταται ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀμέσως καὶ ἀχωρίστως ὄχι μόνον ὡς Ἅγιο Πνεῦμα ἀλλὰ ὡς Θεός, ὡς ἓνα πρόσωπο μὲ θεία φύσι, ὡς Ἅγιο Πνεῦμα πού εἶναι Θεός»⁸. Ὁ ἅγιος Μᾶρκος Ἐφέσου ἀναφέρει σχετικῶς: «οὐκ ἄρα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὑφέστηκεν οὐδέ τό εἶναι ἔχει τό Πνεῦμα τό Ἅγιον»⁹, ὅπου τό ὑφέστηκεν ἀναφέρεται στήν ὑπόστασι καί τό εἶναι στήν οὐσία. Ὁ διαχωρισμός τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴν ὑπόστασί Του ἀπό τὴν πρόοδό Του κατὰ τὴν οὐσία Του, πού ἐκφράζει ἡ Διασάφησης, εἶναι ἀνεπίτρεπτος θεολογικά ἀπό τούς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, ἐπειδή δὲν μπορεῖ νά ὑφίσταται ἡ ὑπόστασις ἄνευ οὐσίας, οὔτε ἡ οὐσία μπορεῖ νά ὑπάρχη ἀνυπόστατος: «Εἰ γάρ καί μὴ ἐστι φύσις ἀνυπόστατος ἢ οὐσία ἀπρόσωπος (ἐν ὑποστάσεσι γάρ καί προσώποις ἢ τε οὐσία καί ἡ φύσις θεωρεῖται)...»¹⁰. Αὐτό σημαίνει: Ἅμα ὑπόστασις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἅμα καί οὐσία Του. Δηλαδή, ἐκπορεύσεις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί πρόοδος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς ταυτίζονται ἐννοιολογικῶς καί σημαίνουν τὴν ταυτόχρονη ὑπαρξί τῆς ὑποστάσεως καί τῆς οὐσίας Αὐτοῦ ἐκ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς, ὅπως ταυτόχρονος εἶναι ἡ ὑπαρξίς τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς¹¹.

Ἡ Διασάφησης ἀπομονώνει κάποια χωρία τῶν Πατέρων (Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, Διδύμου τοῦ τυφλοῦ, Ἰλαρίου τοῦ Πουατιέ, Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, Λέοντος τοῦ Μεγάλου), τά ὅποια θεωρεῖ ἱκανά νά στηρίξουν τὴν θεωρία τῆς, ὅτι δῆθεν «τό Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται [ἢ ἔχει τὴν ἐκπόρευσί του (τό ἐκπορεύεσθαι)] ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς κατὰ τὴν ὑπόστασί του, ἢ ἔχει τὸν Πατέρα ὡς μοναδική ἀρχή καί αἰτία τῆς προσωπικῆς του ὑπάρξεως, καί... ὅτι προέρχεται [(τό προῖέναι) ἢ ἐκπορεύεται (*procedit*)] ἐκ τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ κατὰ τὴν φύσι του (ἢ ἔχει ἀπό τὸν Πατέρα καί τὸν Υἱό τὴν ὁμοουσιότητά

⁸ Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 25.

⁹ Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 26, ὑποσημ. 84.

¹⁰ Ἀγ. Ἰω. Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως, ἔκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσ/νίκη 1976, κεφ. 53, σελ. 242.

¹¹ «Ἅμα δέ καί ἡ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς γέννησις, καί ἡ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπόρευσις. Πάντα οὖν, ὅσα ἔχει ὁ Υἱός, καί τό Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς ἔχει καί αὐτό τό εἶναι», Ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 8, σελ. 60.

του)»¹². Όταν όμως τά χωρία αυτά εκτιμηθούν στην συνάφειά τους φανερώνουν ότι οί φαινομενικά φιλιοκβικές εκφράσεις τῶν Πατέρων χρησιμοποιούνται μέ προοπτική οἰκονομική, γιά νά δηλώσουν δηλαδή τήν ἀποστολή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς Χάριτος καί ἐνεργείας στόν κόσμο.

Μέ τήν θεωρία της αὐτή ἡ *Διασάφησης*, συνεπῆς οὔσα πρὸς τήν ρωμαιοκαθολική διδασκαλία, συγγέει Θεολογία καί Οἰκονομία, ἐπειδή ταυτίζει τόν «τρόπον τῆς ὑπάρξεως τῆς Τριάδος πρὸς τόν τρόπον τῆς ἀποστολῆς καί φανερώσεως Αὐτῆς, δηλαδή τῆς Θεολογίας πρὸς τήν Οἰκονομίαν»¹³, καί δέν ἐπιτυγχάνει νά ἀποκρύψει τήν θεμελιώδη λατινική διδασκαλία πού ὑπόκειται τοῦ *Filioque*, τῆς μή διακρίσεως οὐσίας καί ἐνεργείας στόν Θεό¹⁴.

Τέλος ἡ *Διασάφησης* θεωρεῖ ὅτι ἡ πρόθεσις διὰ στήν ἐκφρασι πού χρησιμοποιοῦν πολλοί Ἑλληνες Πατέρες, ὅτι «τό Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ», εἶναι ταυτόσημος μέ τήν ἐκ τοῦ λατινικοῦ *Filioque*, γιά νά ὑποδηλώση, συμφώνως πρὸς τήν κλασική φιλιοκβική διδασκαλία, τήν μεσιτεία τοῦ Υἱοῦ στήν ἐκπόρευσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς. Ὅμως ἡ διὰ οὐδέποτε χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς Πατέρας γιά νά δηλώση τήν ὑπαρκτική πρόοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τῆ μεσιτεία τοῦ Υἱοῦ, ἀλλά γιά νά ὑποδηλώση εἴτε, συνήθως, τήν οἰκονομική φανέρωσί Του στόν κόσμο ὡς Χάριτος καί ἐνεργείας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ φυσικό ἰδίωμα κοινό καί στά τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος¹⁵, εἴτε, σπανίως, τήν αἰδίο ἐκφανσί Του, ὡς θείας ἐνεργείας¹⁶, ἡ ὁποία ἐκλάμπει αἰδίως ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι¹⁷.

¹² J. Cl. Larchet, *Le Messenger Orthodoxe*, N° 129: La Question du «Filioque», σελ. 50.

¹³ Μητρ. Μαυροβουνίου Ἀμφιλοχίου, *Τό Μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος...*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 161.

¹⁴ Ἐνθ' ἄνωτ.

¹⁵ «Πάντα γάρ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι», Ἀγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Ἐπίτομον εἰς τό κατά Ἰωάννην*, 1, 68.

¹⁶ «Ἡ ἐνεργεια, οὔσα τό κοινόν τῶν προσώπων καί ἐκ τῆς κοινῆς τρισυποστάτου οὐσίας ἐξ αἰδίου πηγάζουσα, προϋπάρχει τῆς φανερώσεώς της ὡς ὁ ὑπερβάλλον αἰώνιος πλοῦτος τῆς Τριαδικῆς ὁμοουσίου θεότητος», Μητρ. Μαυροβουνίου Ἀμφιλοχίου Ράντοβιτς, *Τό Μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατά τόν Ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσ/νίκη 1991, σελ. 160-161.

¹⁷ «Ἡ αἰδίο ἐκφανσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διὰ τοῦ Υἱοῦ, ἀφορᾶ εἰς τās ἐνδοτριαδικάς σχέσεις, εἰς τήν αἰδίο ζώην τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὁ Σέρβος θεολόγος π. Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς, ἀναφερόμενος εἰς τήν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου περὶ αἰδίου ἐκφάνσεως διὰ τοῦ Υἱοῦ, παρατηρεῖ: «Ἡ αἰδίο ἐκφανσις» διὰ τοῦ Υἱοῦ παριστᾶ διὰ τόν Γ. Κύπριον τόν δηλωτικόν τρόπον τῆς ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ὑπάρξεως τοῦ Πνεύματος καί ἐπ' οὐδενί λόγῳ τήν συμμετοχὴν εἰς

Ἐν κατακλειδί ὁ κ. Larchet ἐπισημαίνει ὅτι οἱ συντάκται τῆς *Διασαφήσεως*, παρὰ τὴν ἐπιθυμία των νὰ καταστήσουν τὸ Filioque ἀποδεκτὸ ἀπὸ Ὁρθοδόξου πλευρᾶς, δέν θὰ ἠμπορέσουν νὰ διατυπώσουν τὴν κοινή, τόσο στοὺς Ἑλληνας ὅσο καὶ στοὺς Λατίνους Ἁγίους Πατέρας, Ὁρθόδοξο διδασκαλία περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐν ᾧ θὰ παραμένουν προσηλωμένοι στὶς θεολογικὰς τὰς προϋποθέσεις, πού ἕως σήμερα καθορίζονται ἀπὸ τὶς θέσεις τῆς αὐγουστινιανῆς καὶ θωμιστικῆς θεολογίας.

Ἱερομόναχος Δημήτριος Γρηγοριάτης

Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας 2007

τὴν κατ' αἰτίαν ὑπαρξίν του. Ἡ ἐν χρόνῳ φανέρωσις τοῦ Πνεύματος τοιουτοτρόπως, ὡς ἰκοινή πρᾶξις τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, ἀποκτᾶ ὄλον τὸ βάθος τῆς διὰ τῆς ἀναφορᾶς εἰς τὴν αἰώνιον κοινήν ζωὴν τῆς Ἁγίας Τριάδος...», Σπυρίδωνος Μπιλάλη, *Ἡ Αἵρεσις τοῦ Filioque*, ἔκδ. Ὁρθοδόξου Τύπου, τόμ. Α', σ. 391-393.